

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE SİYASAL ALANDA YAŞANAN GELİŞMELERİN STK'LAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ**

ÖZET

Osmanlı'nın sahip olduğu patrimonyal yönetim sistemi, sivil toplum hayatını ve buna bağlı STK'ları olumsuz yönde etkilemiştir. Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçişle siyasal rejim değişmiş ancak Türkiye'nin yüz yıla yaklaşan demokrasi tecrübesi içerisinde siyasal alanda yaşanan radikal değişimler, STK'lar açısından inişli çıkışlı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Türkiye'de yaşanan askeri darbeler, ana siyasal akımların değişmesi ve iktidara gelenlerin yaptıkları yasalar, STK'ların gücünü siyasi gelişmelere endeksli kılarken devletin sivil toplumun gerisine düşmesine sebep olmuştur. 2000'li yıllarla beraber Türkiye'nin girmiş olduğu AB üyelik süreci, iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, STK'lar açısından birtakım fırsatları beraberinde getirmiş ve sivil toplumun örgütlenme kabiliyetine ivme kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Sivil Toplum Kuruluşları, Türkiye, Osmanlı, Patrimonyal

ABSTRACT

The patrimonial management system of the Ottoman Empire has influenced adversely the civil society and NGOs by extension. Upon the changeover from the Ottoman regime to Republican form of the government, a great deal of radical changes took place in the political arena during nearly a hundred years of democratic experience of Turkey which has led a process with ups and downs in terms of NGOs. The military coups in Turkey, the change of the main political movements and the laws legislated by the ruling parties have qualified NGOs' power relevant to the political developments, whereas, it has led the state to fall behind the civil society. Turkey's EU accession process in 2000s, the developments in communication technology has come with a number of opportunities for NGOs and accelerated the organizational ability of civil society.

* Bu çalışmada, araştırmacının devam etmekte olan doktora tezinden faydalanılmıştır.

** nafizunalmis@gmail.com

Keywords: Civil Society, Non-Governmental Organizations, Turkey, Ottoman, Patrimonial.

Türkiye’de STK’ların tarihi incelendiğinde ülke sınırları içinde yaşanan siyasal değişimlerden sivil toplumun kendisi gibi STK’ların da paralel şekilde etkilendiği gözlemlenmektedir. Türkiye’deki STK’lar Osmanlıdan Cumhuriyet’e geçişte yaşanan değişimden, anayasal değişikliklerden hatta devleti yöneten elitlerin dünya görüşünde yaşanan değişimden dahi fazlasıyla etkilenmiş, bazı zamanlarda siyasal alanda sesleri yükselmekle birlikte bazı dönemlerde sesleri kısılmıştır. Osmanlı’nın sahip olduğu patrimonial yönetim yapısı, STK’ların güçlü bir siyasal aktör olmasına pek fazla izin vermezken Türkiye’nin akamete uğrayan demokrasisinin STK’lar açısından karnesinin de yüzyıla yaklaşan sürede çok düzgün olduğunu söylemek son derece güçtür. STK’larla yapılan işbirlikleri, dönem dönem STK’ları toplumsal temsil anlamında ön plana çıkararak müzakereci yöntemlerle Türk demokrasisini güçlendirirken STK’ları kısıtlamaya dönük çıkarılan yasalar, anayasa değişiklikleri, politik engellemeler, devletin sivil toplumun gerisine düşmesine yol açmış ve tarih içerisinde bu gelişmeler genellikle büyük siyasal krizlerle sonuçlanmıştır. Bu çalışma siyasi tarihe göre STK’ların durumunu tespitten ziyade Osmanlı ve Türkiye tarihinde rejim değişikliği, askeri darbeler gibi önemli siyasal gelişmelerin STK’lar üzerine etkisini tespitine yöneliktir.

Osmanlı Dönemi Toplum Yapısı ve STK’lar

Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının tarihi, iki bölümde, Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası dönem olarak ele alınabilir. Bu tarihlendirme konunun ele alınmasını da birçok açıdan kolaylaştırmaktadır. Türkiye’de sivil toplumun tarihi incelendiğinde sivil toplum ile ilgili en güvenilir kaynakları, Osmanlı döneminden itibaren görmekteyiz. Osmanlı siyasî kültürü, bir sivil toplum yaratacak unsurlara yakın değilse de tarihsel süreklilik açısından Osmanlı Dönemi STK’ların durumunu ele almak kaçınılmazdır (Çaha 2012: 127).

Osmanlı toplumu iki sınıfa ayrılmıştır. Bu sınıflardan birincisi padişahın izniyle kendilerine idarî veya dini yetki tanınan kişilerdir. Bunlar saray memurları, mülk memurları ve ulemayı içine alan askeri sınıftan oluşan kişilerdir. Toplumsal sınıfların ikincisi reaya sınıfıdır. Bu sınıf idareye hiçbir şekilde alınmayan Müslim veya gayri Müslimlerden oluşmaktadır. Askerî olarak ifade edilen sınıfa pek çok imtiyaz verilmişken reaya sınıfı bu imtiyazlara sahip değildi.

Sultanın iradesi, Osmanlıdaki sivil toplumu oluşturan bireylerin toplum içindeki statüsünü belirlerlerdi (İnalçık 2013: 45). Bu durum Osmanlı’nın, devlet etkisi olmadan kendiliğinden gelişen bir sivil toplum yapısına sahip olduğundan söz etmeyi güç kılmaktadır. Barış ve düzen uğruna Os-

manlı toplumu, devletin toplum içindeki bireylerin içtimai mevkisini belirleme anlayışını kabullenmiştir (İnalçık 2013: 45). Osmanlıda sultanın sahip olduğu güçlü otoriteden dolayı toplum yapısında Batı'daki gibi tarihsel ve felsefi bir içeriğe sahip sivil toplum unsurları, bir başka ifadeyle özel sosyal sınıflar ortaya çıkamamıştır. Ancak Osmanlı toplumunda vakıflar, tarikatlar, tekkeler ve loncalar gibi sivil toplumun içerisinde çıkan birtakım yapıların da göz ardı edilmesi söz konusu değildir (Arslan 2010: 264). Osmanlıda toplum ile devlet arasında sivil toplum kuruluşlarının sağlaması gereken iletişimi o dönem tarikatlar kısmen sağlamıştır. Ancak tarikatları kendi iç yapılanmaları sebebiyle Batılı anlamda bir sivil toplum kuruluşu olarak değerlendirmek son derece güçtür (Arslan 2010: 265).

18. yy'a gelindiğinde Osmanlıda merkezi otoritenin zayıfladığı görülür. Bu dönemde ayanlar güç tesis etmeye başlamıştır. Ancak bu sınıf devlet adına yetki kullanınca devletten bağımsız bir sivil yapının oluşmasına mümkün olmamıştır. Ayrıca askerî sınıftan olan yeniçerilerin bu yüzyılda fazla güç kazanması da sivilleşmenin önünde bir engel olmuştur.

Osmanlıda devlet elitleri, 19. yüzyıldan itibaren devlet kurumlarını Batı'daki muadillerine benzetmeye başladılar. Bundan dolayı da Osmanlıda modernleşme hareketinin temelini STK'lar değil bizzat devlet sahiplendi (Arslan 2010: 266).

19. yy'da geleneksel hayat ve buna bağlı şekillenen toplum yapısı, Türk toplumunu modernleştirmeye çalışanların önündeki en önemli sorun olmuştur. Tanzimat aydınları ve reformcuları, yönetimi Batılılaştırmak ve Batı'daki modern yöntemleri almak istemişler ancak bu arzularında başarılı olamamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin sahneye çıkmasıyla millet iradesinin hâkim kıldığı milli devlet modeli ortaya çıkmıştır (İnalçık 2013: 69). Osmanlı modernleşmesi, otokratik bir modernleşmedir. Otokratik modernleşme, Osmanlı İmparatorluğu'nu anayasal bir monarşiye kadar sürüklemiştir. Bu yüzden Cumhuriyet devrimini gerçekleştirenler, bir Ortaçağ toplumuyla hareket etmemişlerdir. Bir yüzyıl boyunca modernleşme yolunda adımlar atan, imparatorluk mirasçısı bir toplumla devrim gerçekleştirmişlerdir (Ortaylı 2014: 37).

Osmanlı Devleti'nde sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkışını pek çok neden olumsuz yönden etkilemiştir. Bunlardan en önemlisi, devletin patrimonyale bir yönetim anlayışıyla idare edilmesidir. Patrimonyal yönetici; bağımsız, ekonomik ve sosyal güçlerden hoşlanmaz. Çünkü insanların herhangi bir nedenle bir araya gelmesine göz yumarsa kolayca yara alabileceğini düşünür. Bu yüzden kendisini topluluk üzerinde denetimi arttırmak zorunda hisseder. Bu tip yönetici, düzenin söylemini benimser ve bu yönde hareket eder. Mevcut sosyal hareketleri kontrol altında tutmaya, sosyal birliktelikleri takip etmeye ve insanlara sürekli olarak düzen vermeye çalışır (Mardin 2015: 208).

Osmanlı yönetimi, yapısı gereği toplum içerisinde sosyolojik çok sesliliğe izin vermeyerek sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkması ve yaşaması

önüne engeller koymuştur. Devlet; sanayi, tarım ve ticareti kendi kontrolünde tutarak herhangi bir zümrenin iradesi dışında güç kazanmasının önüne geçmiştir. Bu durum, saray ve kapı kulundan müteşekkil iktidara aşırı bir güç vermiştir. Denetimin ve mülkiyetin devlete ait olduğu bu yapı sosyal, ekonomik ve siyasal rekabete de imkân vermemiştir. Büyük oranda kapalı bir pazar ekonomisine sahip olan Osmanlıda ekonomik farklılıkların çelişkilerini yaşamayan, tekdüze, gelir gider düzeyinde uçurum farkı olmayan bir toplum oluşmuştur (Yücekök 1998: 13).

Sivil örgütlenmelerin ilk örnekleri olarak kabul edilebilecek dernekler, Osmanlı Devleti'nde 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra kurulmaya başlanmıştır (Tuncel 2011: 36).

Osmanlı toplumunda sivil toplum kuruluşları; cemaatler, dernekler ve işçi yapılanmaları şeklinde oluşmuştur (Yücekök 1998: 48). Vakıflar ise insanlardan ziyade, maddi öğeleri (mal ve parayı) bir araya getirmesinden dolayı sivil toplumun içerisinde çıkan bir yapıdır. Ancak bunlar, sivil bir kuruluşun STK sayılabilmesi için gerekli bazı özellikleri taşımadığından herkesçe STK olarak kabul edilmemektedir (Yücekök 1998: 61). Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin siyasal sistemi içerisinde uygulanan müsadere sisteminden kurtulmak isteyen zengin ve nüfuzlu bürokratların başvurduğu bir yöntem olarak vakıf kurma karşımıza çıkmaktadır. Vakıflara bakıldığında da toplumsal faydaya hizmet eden, STK gibi çalışan, hatta onun özelliklerine sahip olan yapılar vardır. Ancak genel yapısı itibariyle bunlar STK'larla farklılık göstermektedir. Osmanlı dönemi lonca, ahilik teşkilatı gibi mesleki örgütlenmelerde gönüllülük aranmadığından bunlar bir STK olarak nitelendirilemezler. Osmanlı içerisinde STK'ların kurulması noktasında hem vakıflar hem de vakıflarla bazı benzer işleri yapan diğer kuruluşlar, STK kabul edilmemelerine rağmen STK'ların kurulması noktasında ciddi bir ilham kaynağı olmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Ortodoks kilisesine otonomi vermiş, bu durum Osmanlı Devleti ile cemaatler arasındaki ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır (Berkes 1984: 119-120). Yine Fatih Dönemi'nde Rum Ortodoks patriğine verilen yetkilerin benzerleri hahambaşına da verilmiş; Yahudiler, hahambaşı başkanlığında millet olarak düzenlenmiştir. Osmanlı, cemaatler üzerinden kendi tebaasında olan cemaat üyeleriyle ilişkisini yürütmüştür. Bu durum Tanzimat'a kadar geleneksel bir zeminde yürütülmüş, Tanzimat'ın ilanından sonra hukuksal bir zemin çizilmiştir. Osmanlı Devleti her türlü mezhebi, ülkenin asayişine ve toplum ahlakına zarar vermediği sürece sorumluluğu altına almıştır. Gülhane Hattı Hümayunuyla birlikte cemaatlerin mezhep ayrıcalıklarına ve dinsel yönetimlerine ilişkin düzenleme yoluna gidilmiştir. Tanzimat Dönemi'nde imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan Hristiyan azınlıklara yönelik olarak devlet üzerinde devamlılık gösteren dış baskılardan dolayı birçok konuda idari ve adli reformlar ilan edilmiştir (Zücker 2015: 92). Islahat Fermanı'ndan sonra Rum, Ermeni, Protestan cemaatleri için özel nizamnâme hazırlanmıştır (Yü-

cekök 1998: 48). On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısından sonra cemaatlerin, eğitim konusuna yönelerek birtakım dernekler açtığı gözükmektedir. Tanzimat'tan sonra Ermeni Patrikhanesinin destekleriyle İstanbul'da birçok semtte okullar için yardım dernekleri kurulmuştur. Yine aynı dönemde gayri Müslim cemaatlerin kadın dernekleri kurmaya başladığı görülmektedir (Yücekök 1998: 87-88).

Tanzimat öncesindeki ve hemen sonrasındaki hukuk metinlerinde, cemiyet kelimesi genellikle olumsuz bir manada kullanılmaktadır. Cemiyet kelimesi, Ceza Kanunname-i Hümayunu'nda "yasaklanmış bir amaçla bir araya gelen insan topluluğu" anlamında kullanılmıştır. Cemiyetlerin bir STK olarak Osmanlı siyasi hayatında kendine yer bulması 1860'ları bulmuştur. Bu kuruluşlara yönelik hukuki düzenlemeler İkinci Meşrutiyet'ten sonra gerçekleştirilebilmiştir.

Müttefik devletlerin hekimlerince 1856 tarihinde Societe Medicale de Constantinople (İstanbul Tıp Derneği) adlı bir sivil toplum kuruluşu kurulmuştur. Bir süre sonra da yine İstanbul'da Petersburg Sefiri Halil Bey başkanlığında ve Münif Paşa'nın önderliğinde Cemiyeti İlmiye Osmaniye adlı ilk Müslüman Türk Derneği kurulmuştur (Gümüşsoy 2007: 175). Dernek kurmak için padişah'tan izin alınması, örfi hukuk bakımından bir kural oluşturmaktadır. Osmanlı hukukunda dernek kurma ile ilgili herhangi bir düzenlemenin bulunmaması STK'lar konusunda Osmanlı'nın yeterli ilgiye sahip olmadığını göstermektedir.

Osmanlı'nın son zamanları, özellikle II. Abdülhamid Dönemi, dernekler bakımından sıkıntılı bir dönem olmuştur. Bu dönemde iki kez derneklere yasaklama getirilmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanının henüz sonrasında daha cemiyetler kanunu çıkmadan birçok dernek ve parti kurulmuş, faaliyete başlamıştır. Dernekleşme, Meşrutiyet'in ikinci defa yürürlüğe girmesi sonrasında bir toplumsal olgu olarak ortaya çıkmıştır. 1901 tarihli Fransız Dernekler Kanunundan esinlenerek hazırlanan ve 16 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile dernekleşme, hukuki bir çerçeveye oturmuştur.

Birinci Dünya Savaşıyla İttihat ve Terakki Partisinin fiili olarak uyguladığı örgütlenme yasağı sebebiyle çok az dernek kuruldu. Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra siyasi otorite boşluğu sebebiyle bu yasak ortadan kalkacak ve dernek sayısında hızlı bir tırmanış yaşanacaktır (Alkan 1998a: 49-59). Osmanlı sivil toplum hayatında, pek çok alanda dernekleşme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir ancak konumuz gereği işçi ve esnaf örgütlerinden bahsedeceğiz.

Osmanlıdaki bir diğer STK türü de işçi örgütlenmeleridir. Bu alandaki ilk yasal düzenleme, Tanzimat'ın ilanı sonrasında yapılan Polis Nizamnamesidir. Galata ve Beyoğlu'nda kurulan Polis Örgütünün 1 Temmuz 1800 tarihli bir Fransız kararnamesinden yola çıkarak hayata geçirildiği söylenen Nizamnamesinin 12. maddesinde işçi ve ameli cemiyetlerinin önünün alınacağı ifade edilmiştir (Gülmez 1985: 792).

Osmanlıda bozulan lonca teşkilatının yerine Tanzimat sonrasında esnaf adında bir örgütlenme gündeme gelmiş ve esnaf cemiyetleri, küçük sermaye sahiplerinin örgütü olmuştur. Burada bahsedilen esnaf ise küçük ve bağımsız işleri yürüten kişiler ile küçük sanatkârlardır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra esnaf kâhyalıklarının tamamı 13 Şubat 1925 tarihli Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi ile kaldırılmıştır. Esnafın her birine ayrı bir ihtiyari cemiyet kurma hakkı verilmiştir. Osmanlıda esnaf cemiyetleri devlet ile esnaf arasında bir vasıta görevi görmekte ayrıca esnafın kendi arasındaki yardımlaşma ve dayanışmasını artırıcı bir işlev üstlenmekteydi (Alkan 1998a: 69). Cumhuriyet'in ilanından sonra ilgili Kanunda yapılan değişikliklerle esnaf cemiyetleri, Ticaret Vekâletine bağlanmış ve esnaf cemiyetlerine üyelik zorunlu olmuştur. Bu yüzden bu dönemle birlikte esnaf cemiyetleri, sivil toplum ürünü olmaya devam etmiş ancak STK olma özelliğini de nispeten yitirmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde Devletin Toplum Anlayışı ve STK'lar

Yeni Türkiye Devleti'nin siyasi niteliği, Cumhuriyet'in ilanından sonra STK'ları bağlayan yeni düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde STK'ların yaşamış olduğu sorunlar, Türkiye siyasi tarihinin kısa bir özeti gibidir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile birlikte başlayan süreç, genellikle gelişmekte olan ülkelerde benimsenen milli kimlik ve kalkınma politikaları ile benzerlikler içerir (Tuncel 2011: 43). Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte devletin yönetim sistemi değişmiş ancak uzun süre Osmanlı idaresinde yaşayan halkın alışkanlıklarının ve geleneklerinin değişmesi ve yeni sisteme uyum sağlaması kısa zamanda gerçekleşmemiştir.

Metin Heper Atatürk döneminde, karizmanın siyasi objektif bir modele dönüştüğünü ileri sürer. Atatürk; milli irade, popülizm ve devletçilik değerlerini devletin belirlediği bir eğitim anlayışıyla yetişen aydın bürokratlara emanet ederek onlarla gerçekleştirmeye çalışmıştır (İnalçık 2013).

Ömer Çaha ise patrimonyal devlet geleneğini yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlıdan devraldığını ifade eder. Yeni kurulan Cumhuriyet'in seçkinleri, geleneksel grupların hepsini ortadan kaldırmıştır. Siyasal yaşam içindeki direnç noktalarının etkisizleşmesiyle giderek güçlenen devlet, karşısında zayıf ve cılız bir toplum bulmuştur. Osmanlı toplumunda halkın içinden ortaya çıkan geleneksel sosyal grupların yerini; siyasal iktidara ortak olan asker, bürokrat ve aydın kesim almıştır (Çaha 2012: 189). Diğer taraftan Cumhuriyet'in kuruluşu ile birlikte Türkiye'de devletçi bir ekonomi uygulamaya başlanmıştır. Devletçilik uygulaması ile beraber, girişimci bir sınıf ve ulusal düzeyde sermaye oluşturmak hedeflenmiştir. Bu sınıf, istenildiği hızla oluşturulamasa da Türk toplumu içerisinde yerini almaya başlamıştır. 1924 Anayasası'nın anlayışı ve bu dönemin egemen ideolojisi ise "solidarist korporatizm"dir. Bu zihniyet, sınıfı olmayan daya-

nışmacı bir toplum modelini öngörmekte olup aynı zamanda ülke sınırları içerisinde hâkim olan paradigmayı da belirlemiştir (Tuncel 2011: 44).

Ulus kavramı, Cumhuriyet'in ilk döneminde devletten sonra gelen en önemli unsurdur. Devlet anlayışı, Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber Alman geleneği tesirindeyken ulus anlayışı, Fransız İhtilali ile resmiyet kazanan milli egemenlik anlayışı üzerinden gelişim göstermiştir. Rejime yüklenen bu anlamın getirmiş olduğu retorik, Cumhuriyet rejimini Osmanlıdaki yönetim sisteminden ayıran en önemli özelliktir. Ancak bu anlayış, Türkiye'de alışlageldik biçiminin tam tersi şeklinde uygulanmıştır. Milli egemenliği üstün kılacak, toplumla devleti birbirine bağlayacak kurumların gelişmesi engellenmiş, toplumla devlet arasında köprü görevi gören geleneksel sosyal grupların, siyasal rolü sonlandırılmıştır (Çaha 2012: 189).

Devlet, resmi söyleminde toplumu tek parça bir bütün olarak algılıyor, değişik sosyal sınıfların birbirinden farklı çıkarlarını tanımayı kabul etmiyordu. Rejimi kuranlar, sosyal gruplar arasındaki ilişkilerde meydana gelen her türlü farklılaşmanın bu grupların devlete olan sadakatlerini zayıflattığını düşündüğünden değişime engel oluyordu. Bu algı, devletle yakın ilişki içerisinde olan yükselen burjuvaya yarar sağladı. Ekonomik olarak belli bir güce ulaşan bazı sosyal gruplar, ulusal gelir dağılımındaki eşitsizliği alt sınıftan dile getirenleri etkisiz kılmak için devlete bağlılıklarını en geleneksel biçimde göstermişlerdir (Karpas 2015b: 255).

1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun'da, derneklere yönelik özgürlükçü yargılar vardı. Ancak Takriri Sükûn, Hıyaneti Vataniye kanunlarının kısıtlayıcılığı içinde 1938 yılına kadar dernekleşme faaliyetleri, son derece zayıftır. Faşizmin Avrupa'da etkisini gösterdiği 1930'lu yıllarda Türkiye'de sivil toplum kuruluşları sıkı bir şekilde denetleniyordu. Bu dönemde STK'ların sayısı azalmış ve bu durum İkinci Dünya Savaşı bitene kadar devam etmiştir (Tuncel 2011: 45).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de ve dünyada siyasi, sosyal ve ekonomik yönlerden hızlı gelişmeler olmuş, Cumhuriyet'in kurumları ile toplum arasındaki farklılaşma büyük ölçüde kapanmıştır. 1946 yılında çıkarılan Cemiyetler Yasası, böyle bir anlayışı yansıtmaktadır. Çoğulcu bir toplum düzeninden çekinen genç Cumhuriyet'i koruyamama endişesi ve topluma karşı duyulan güvensizlik, iktidarın paylaşılmak istenmemesi gibi anlayışların 1946 seçimleriyle birlikte çok partili yaşama geçiş süreciyle yıkıldığından söz edilebilir. 1947 yılında grev ve siyaset yasağı olmasına rağmen sendikalara kısmen de olsa örgütlenme hakkı tanınmıştır. Bu tarihe kadar sıkı bir denetim altında tutulan siyasal ve sosyal katılma haklarının, 1946 yılında çıkarılan İkinci Cemiyetler Kanunu ile gerçek bir özgürlüğe kavuşturulması hedeflenmiştir (Alkan 1998b: 43).

1950 yılından günümüze kadar gelen dönemde toplumsal hareketliliğin ve uzmanlaşmanın yükseliş göstermesi, siyasal katılımı yaygınlaştırmış böylece dernekleşme hızlanmıştır (Tuncel 2011: 51). Yine bu yıllarda köyden kente doğru yoğun bir göç gerçekleşmiştir. Köyden kente göç, 1960'

lardan itibaren mahalli düzeyde derneklerin ya da hemşehriciliğin meydana gelmesine imkân vermiştir (Tuncel 2011: 51).

1960 yılında aydınların, bürokrasinin ve ordunun bir tepkisi olarak askeri darbe gerçekleşmiştir. Bu tepki; müteşebbislik sistemine, gelişmekte olan sivil bir düzene ve geleneksel seçkinler düzeninin Adnan Menderes ve Celal Bayar önderliğindeki Demokrat Partinin politikalarıyla yıkılmasına dönüktü (Karpata 2015b: 292). Darbe, sadece hükümetin değişmesini değil, toplumsal temel bazı değişiklikler ortaya çıkarmayı amaçlıyordu (Ahmad 1996: 20). 1961 Anayasası ile Türkiye tarihinde ilk defa halkın siyasete katılmasına izin veren haklar ve özgürlükler sağlandı. 1960'larda ortaya çıkan demokratikleşmenin, özellikle sağ kesim için çok pahalı ve riskli olduğu görülmüştür. Nihat Erim ve askeri yüksek komuta kademesi, liberal anayasanın Türkiye gibi gelişmekte olan ve kapitalist sisteme doğru yönelen bir ülke için toplumun katlanamayacağı bir lüks olduğu sonucuna vardı (Ahmad 2015: 181). 1961 Anayasası'yla birlikte sendikalara grev hakkı tanındı, toplumla ilgili konularda eleştiriler yapılmasına izin verildi ve Sosyalist görüştekilerin siyasi parti kurmalarının önü açıldı. Bu uygulamalar, Türk toplumu için yeni kabul edilebilirdi (Ahmad 1996: 20). 1960 Anayasası'nın getirmiş olduğu özgürlükler neticesinde sınıf bilinci giderek artan işçiler, örgütlü hale gelerek birtakım sendikalar kurdular. 1960'tan 1970'e kadar geçen süre içerisinde bu bağlamda çok ciddi sendikal işçi hareketleri ortaya çıkmıştır.

1960 Darbesi'nden sonra da derneklerin sayısı son derece hızlanmıştır. Bu dönemde hükümet, kurallara uygun bir şekilde hareket etse de parlamentoda ve parlamento dışındaki güçler tarafından, anayasaya aykırı politikalar izlediği söylenerek çalışmaları engellenebiliyordu (Karpata 2015b: 296).

Silahlı Kuvvetler 12 Mart 1971'de, anarşiyi tümüyle yok edip asayiş tam anlamıyla sağladıktan sonra serbest seçimlerin yapılacağını söyleyerek yönetimi devraldı (Karpata 2015b: 296). 1971 Muhtırasıyla, anayasa üzerinde önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerle beraber kamu özgürlüklerin önemli ölçüde kısıtlanmış ve devlet, sivil toplum karşısında önemli oranda üstünlük sağlamıştır (Tuncel 2011: 53). 1971 Muhtırasından sonra sivil toplum üzerinde devlet kontrolünü arttırmaya çalışan iktidar, 1630 sayılı Yeni Dernekler Yasasını çıkarmıştır. 1970 sonrasında toplumsal ve ekonomik yapıdaki dönüşümler gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda derneklerin tabanının çoğunlukla nispeten yüksek gelirli kişiler ve genç eğitimli bireylerden oluştuğu görülür (Gönel vd 1998: 4).

Askeriyenin destek verdiği rejim 1973 yılında siyasal görevlerinin büyük bir kısmını yerine getirmişti. Anayasa, sivil toplum karşısında devleti tahkim edecek şekilde değiştirildi. Buna göre her türlü muhalefeti hızlı ve amansız biçimde bastırarak özel mahkemeler kuruldu. Üniversiteler öğrenci ve fakültelerde ortaya çıkabilecek radikal akımları engellemek için yeni-

den düzenlendi. Sendikalar etkisiz hale getirildi ve 20 Temmuz 1971'de İşçi Partisi dağıtıldı (Ahmad 2015: 186).

Türkiye siyasi tarihi bakımından 1980 yılı, son derece sarsıcı bir yıldır. Darbeden önceki dönemde asayiş ve huzur ortamı sağlayamayan siyasilere ve koalisyon hükümetlerine duyulan güven sarsılmıştır. Bu süreçte partizanlığa karşı gerçek bir milli birliğe özlem duyulmuştur (Karpat 2015a: 210). Türk toplumu 1980 askeri müdahalesi ile birlikte, apolitik bir sürecin içine itilmiştir. 1980'de darbe yönetimi, siyasal parti ve sendikaları toplumdaki marjinalleşmenin ve siyasallaşmanın sorumlusu olarak gördüğünden faaliyetlerini yasaklamıştır. Öte yandan sivil toplum, basın yayın meslek kuruluşları, üniversiteler ve benzeri örgütlenmeler üzerinde denetimi ve merkezi yönetimin etkinliğini artırıcı bazı düzenlemelere gidilmiştir (Tosun 2001: 301, 307). Devletin sivil toplumun sesini kısımaya dönük faaliyetleri Ömer Çaha'ya göre Türkiye'de 1980'den sonra ortaya çıkan şeriatçı, Alevi, Sünni, Türk, Kürt gibi kimlik ayrışmalarının geri planında devletin uygulamada ciddi biçimde toplumun gerisine düşmüş olmasındandır. Devlet, toplumun gerisinde kalınca bizzat kendi eliyle çatışma alanları ortaya çıkarak toplum üzerindeki hegemonyasını devam ettirmek istemiştir. Ancak hegemonyanın devam ettirilebilmesi, çatışma yoluyla her zaman mümkün olmamıştır. 1990'lı yılların ortalarından itibaren devletin zor kullanarak toplumun bazı kesimlerini sindirme politikasına gittiği görülmektedir. Devlet ve yandaşlarının İslami kesimin aktif olduğu alanlarda geri plana düşmüş olması, 28 Şubat sürecini başlatarak askeri ve bürokratik elitin İslami kesim üzerindeki baskı kurmasının sebebi olmuştur (Çaha 2012: 231).

1982 Anayasasıyla birlikte Mimarlar ve Mühendisler Odası, Tabip Odası, barolar ve benzeri kuruluşlar gibi serbest ve gönüllü kuruluşların dışındaki yarı resmi organlar olan yapılar, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları olarak ifade edilmiştir. Bu durum, bu örgütlerin etki ve fonksiyonlarını da zayıflatmıştır (Tosun 2001: 301, 307). 1982 Anayasası, 1971 Anayasası'ndan daha fazla kısıtlayıcı bir şekil almıştır. Bu dönemde toplum tamamıyla depolitizasyon sürecine sokulmuş, dernek ve benzeri STK'lar üzerinde ciddi anlamda kısıtlayıcılığa gidilmiştir (Buğra 1997: 332). 1982 Anayasası, STK kurulmasını ciddi anlamda bir bürokrasiye bağlayarak STK'lar üzerinde olumsuz etkide bulunmuştur. Öyle ki bir derneğin kurulması ve faaliyete başlayabilmesi için istenilen ayrıntılı bilgilendirmeler ve işlemler, insanları dernek kurmaktan çoğu zaman vazgeçirmiştir. 1982 Anayasası dernek kurma özgürlüğü ile toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına yönelik geniş çaplı sınırlamalar getirmiştir. Bu durum, kanun koyucunun kendinden önceki dönemde ortaya çıkan kargaşaların topluma sağlanan özgürlüklerden doğduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır (Tosun 2001: 295).

1980'li yıllar Özal iktidarıyla birlikte farklı bir kimliğe dönüşmüştür. Tek parti döneminin hâkim olduğu 1980'li yıllarda siyaset, tek kelimeyle ifade edilecek olursa liberaldir. Özal iktidarının, ekonomi ve düşünce haya-

tına getirdiği en büyük yenilik; mal mülk sahibi olmanın ve ekonomik faaliyetlerin önemini ortaya çıkarmasıdır. Ayrıca bunun modernleşmenin bir şartı olarak görüldüğü açıkça ifade edilmiştir. Böyle bir anlayış, geçmişten beri alışılmış devlet geleneğine ve devlet adamı imajıyla uyum göstermediğinden pek çok kişi Özal'ı devlet geleneklerini bozmakla suçlamıştır (Karpaz 2015a: 220-221). Bu dönemde Bakanlar Kurulunun onayıyla vakıf ve derneklere, kamuya yararlı vakıf ve dernek statüsü kazandırılmıştır. Yine bu tür vakıf ve derneklere birtakım imtiyazlar verilmiştir. Tek parti iktidarının hâkim olduğu bu dönemde, sivil inisiyatif askeri bürokratik elite rağmen siyaset yapabilmıştır (Tuncel 2011: 58).

Çaha 1980 sonrası Türkiye'de sivil toplum unsurlarının tek parti döneminde yürütülen türdeş, tek tipleştirici politikaları aşarak toplumu Kemalist ilkeler ışığında tek tip bir kitle olarak yetiştirmeye yöneldiğini; sivil toplum örgütlerinin, Türkiye'de devlet üzerinde nüfuz sağlama noktasında önemli bir işlev gördüğünü ve merkezîyetçi yapının adem-i merkezîyetçi bir yapıya dönüşmesinde rol oynadığını iddia etmektedir. Ayrıca sivil toplum örgütlerinin devletin sosyal, siyasal ve iktisadi yaşam içinde oluşturduğu tekelleşmeci özelliği esnetmede serbest rekabete dayalı bir toplumsal yaşamın oluşmasına önyak oluşturduğunu ifade eder. (Çaha 2012: 287-290).

1990'larda, güçlü devlet geleneği ile farklılık siyasetinin birbiri ile çatışması temeline dayanan bir siyasal ortam yaşanmıştır. Bu döneme Türkiye'de devlet-toplum ilişkisi, farklılık ve kimlik siyaseti ile devlet geleneğinin mücadelesi damga vurmuştur. Bu yüzden doksanlarda sivil toplum yerine, kimlik sorunları devlet politikasının odak noktası olmuştur. Diğer taraftan devlet, üniter yapısını korumak ve güvenlik gibi konulara ağırlık vermiştir (Keyman 2006: 29). 1995 yılına kadar siyasal sebeplerle örgütlenme hayatını özgürleştirmeye dönük anayasa değişiklikleri gerçekleştirilmemiştir. Doksanlı yıllarda devletçi elitler statükocu refleksler vermiş, bazı iş adamı dernekleri de sivil toplumcu davranışlardan uzaklaşarak devletçi elitin yanında yer almıştır (Çaha 2012: 286).

Siyasal elite karşı üç darbe hayata geçirmiş olan askeri elit, 12 Eylül Darbesi'nin getirmiş olduğu yıpranmışlık sonucunda 28 Şubat'ta yapmış olduğu askeri müdahalede siyasal alanda eskisi kadar etkin biçimde boy gösteremedi (Çaha 2012: 238). 28 Şubat sürecinde de Türkiye'deki STK'lar özgürlükler anlamında olumsuz etkilense de bu durum geçmişte yaşanan darbe süreçleri kadar değildi. Uzun yıllar devam etmesi beklenen 28 Şubat anlayışının beklendiği kadar uzun sürmemesi de bu iddiayı güçlendirmektedir.

2000'li yıllara gelindiğinde sivil toplum kuruluşlarının yapısı, farklı bir boyut almıştır. İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle belli bir konu etrafında kamuoyu oluşturma, örgütlenme ve bir araya gelen toplulukların taleplerini ifade etmek daha kolay olmuştur. Teknolojik gelişmeler, tüm dünyada STK'ların yapılanmasını etkilemiştir. Türkiye'de ise STK'ların yapısını bundan farklı olarak AB üyelik süreci daha fazla etkilemiştir. Özellikle 2000'li

yıllarda anayasada, AB'ye giriş süreci çerçevesinde temel hak ve özgürlüklere yönelik gerekli değişikliklerin yapılması yolunda önemli adımlar atılmıştır (Tuncel 2011: 59). Üyelik süreci çerçevesinde AB'nin Türkiye'ye sunmuş olduğu ilerleme raporları da Türkiye'de STK'ların hukuki zemininin oluşmasına olumlu katkı sağlamıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne entegrasyon süreci, Türkiye'de faaliyet gösteren birçok STK'nın uluslararası sistemden güç almasını ve küreselleşme sürecinin STK'lar üzerindeki etkisinin artarak hissedilmesinde etkili olmuştur. Bu durum STK'lar ile ulus devletler arasındaki ilişkiyi, eski dönemlere göre farklı bir boyuta taşımıştır. Türkiye'deki birtakım STK'lar uluslararası alanda tanınır hale gelmiş, yabancı birtakım STK'lar da Türkiye'de yapmış oldukları faaliyetleri artırmıştır. Günümüzde Türkiye'de meydana gelen bir olaya karşı uluslararası sivil toplum hareketine geçebilmekte, aynı şekilde yabancı bir ülkede ortaya çıkan bir gelişmeye de Türkiye sivil toplumu tepkisini gösterebilmektedir. 2000'li yıllarda yaşanan gelişmeler, STK'ların uluslararası alanda kamuoyu oluşturma gücünün eskiye oranla çok daha arttırdığını göstermektedir.

Günümüzde sivil toplum kuruluşlarının gelişimindeki en büyük etkenlerden bir tanesi de STK'ların kamu otoritesiyle geliştirdiği ilişki biçimidir. Dünya genelinde ve Türkiye'de yakın zamanlarda sivil toplum kuruluşlarının kamusal otorite ile kurduğu ilişkilerin değişime uğradığını görmekteyiz. STK'ların ekonomik yönden kamu otoritesi ile kurduğu ilişkilerde takip edeceği üç temel yol bulunmaktadır: 1) STK'lar devletle beraber olarak ona eklenecekler ve bu şekilde mali kaynak bulma noktasında sıkıntıya girmeyeceklerdir. 2) Sivil toplum kuruluşları devletle temas içinde kalacak ancak faaliyetleri ondan bağımsız olacak. Bu durumun demokratik açıdan belli bir seviyeye gelmemiş ülkeler açısından hayata geçme ihtimali düşük görülmektedir. 3) STK'ların devletin karşısında yer alarak devlete savaş ilan etmeleri veya devleti görmezden gelerek hiçbir ilişki kurmadan hayatta kalmaya çalışmalarıdır ki bu durum çoğu zaman son derece zordur (Güneş 2014: 107)

Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının önemli bir kısmı devletçi bir siyasal kültüre sahiptir. Bu bakımdan faaliyetlerinde devletçi kültüre önem verirler. Bu durum STK'ları sahip olması gereken sivil karakterden uzaklaştırmakta ve aynı zamanda sivil toplum kuruluşlarını adeta bir devlet kurumu haline getirmektedir (Arslan 2010: 278).

Sonuç

Sivil toplumun örgütlü halini oluşturan STK'lar, her geçen gün daha çok duymaya başladığımız bir kısaltmaya dönüştüğü günümüz dünyasında sivil toplumu temsil eden her türlü yapıyı içerisine alan genel bir ifade şeklini almıştır. Sivil toplum ve STK kavramının sosyal bilimler alanında neredeyse üstünde en çok tartışılan kavramlar içerisinde yer alması, bu kavramların ülkelerin siyasi, sosyal ve ekonomik yapılarının demokratik gelişmişlik düzeylerinin ölçümü açısından da parametre işlevi görmektedir. Türkiye top-

lumu gerek Osmanlı dönemi gerekse Cumhuriyet'in ilanı sonrasında STK'lar açısından zaman zaman rahat hareket edilebildiği dönemlere tanıklık etse de siyasi tarihin akışı içerisinde yaşanan radikal değişiklikler, STK'lar üzerinde de negatif etkide bulunmuş ve Türk demokrasisi içerisinde STK'ları halkın siyasal alana doğrudan katılımını sağlayan kalıcı siyasal aktörler haline dönüşmesine izin vermemiştir.

Türkiye'de önceki yıllara nispetle STK'lara yönelik üye sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir. 2014 yılı itibariyle derneklere üye kişi sayısı on milyon civarındadır ve geçmiş son on yıllık süreçte iki kata yakın bir artış sergilenmiştir. Ancak bu rakam hâlâ nüfusun %13'nü teşkil etmektedir. Türkiye'de derneklere üyelik oranı yükselse de Avrupa ülkelerinin sivil topluma katılım oranının hala gerisindedir (www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf, sayfa.23). STK'lara üye sayısının artması nicel anlamda olumlu gözükmeyle beraber STK'ları nitelikleri açısından değerli ve faydalı kılabilecek unsur STK'ların siyasal alanda karar alma süreçlerinde doğal ve eşit ortaklar olarak görülmesidir. Türkiye'de maalesef STK'ların siyasal alana katılımının, genelde kamu kurumlarının daveti üzerine tek yönlü olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bu tür örneklerde Kamu-STK ilişkileri danışma süreci ile kısıtlı haldedir (www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf, sayfa.49). STK'ların devlet vesayetine girmeden objektif bir şekilde karar alma süreçlerine katkı sağlaması, yine devleti yönetenlerin uyguladığı politikalar ve çıkarılan yasalarla doğrudan ilişkilidir. Örneğin Türkiye'de tüzel kişilerin vergi muafiyeti olan vakıflara ve kamu yararı statüsü bulunan derneklere yaptıkları bağışlarda uygulanan vergi indirim oranı %5'tir. Bu oran AB ülke ortalaması olan %10'un altındadır. Yeni kurulan vakıfların yalnızca %5'i, derneklerin ise %0,04'ü vergi muafiyeti ve kamu yararı statüsüne sahiptir (www.tusev.org.tr/usrfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf, sayfa.67). STK'lar açısından devlet katkısı, var olmalarının asgari şartı olmamalı, gerçek ve tüzel kişilerin yapacağı yardımların önü açılmalıdır. Devletin sağlayacağı katkının vazgeçilmez hale gelmesi, STK'ları siyasal alanda karar vericilerin vesayetine sokabilir. Bu bağlamda yapılacak yasal düzenlemelerin ortaya çıkacak yozlaşmanın önüne geçmesi gereklidir.

Türkiye'de hükümetlerin, STK'ların siyasi gelişmelerden etkilenmemesi için azami gayreti göstermesi gerekmektedir. Aksi halde STK'lar, sivil toplumun değil; siyasetin uzantısı haline gelir ve daha önceki bölümlerde de bahsettiğimiz gibi siyasi tarih içerisinde güçlenen ve zayıflayan siyasal akımların etkisiyle farklı yönlerde doğru sürüklenirler. Türkiye'nin AB üyelik süreci yakın dönemde STK'ları açısından birtakım fırsatlar getirmiş, AB'nin hazırlamış olduğu sivil toplum ülke stratejileri, üyelik sürecindeki ülkelere bu alanda düzenleme yapması açısından teşvik edici olmuştur. Ancak Türkiye açısından AB üyeliği olumsuz sonuçlansa bile Türkiye'deki liberal temsili demokrasinin meşruiyet kazanması ve çıkarılan yasaların toplumsal tabanda uzlaşma bulması için objektif çalışan STK varlığı kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

- AHMAD Feroz (1996). *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Hil Yayınları.
- AHMAD Feroz (2015). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- ALKAN Mehmet (1998a). "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.
- ALKAN Mehmet (1998b). "Türkiye'de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- ARSLAN Seyfettin (2010). "Türkiye'de Sivil Toplum", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış, Cilt 9, Sayı 31, s. 260-283.
- BERKES Niyazi (1984). *Osmanlı İmparatorluğu ve Ortodoks Kilisesi Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yayıncılık.
- BUĞRA Ayşe (1997). *Devlet ve İşadamları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇAHA Ömer (2012). *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Ankara: Orion Yayınevi.
- GÖNEL Aydın - ACILAR Hasan (1998). *Önde Gelen STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.
- GÜLMEZ Mesut (1985). "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları 1839-1919", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, I: 792.
- GÜMÜŞSOY Emine (2007). "Tanzimattan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 8(2), s. 173-192.
- GÜNEŞ Mehmet (2014). "Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Sarkacı: Devlet Vesayetinden Vesayetçi Demokrasiye", *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları*, Yıl 2, Cilt 2, Sayı 4, s. 107.
- İNALCIK Halil (2013). "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", *Osmanlı Modern Türkiye Araştırmalar*, İstanbul: Timaş Yay.
- İNALCIK Halil (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPAT Kemal H. (2015a). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARPAT Kemal H. (2015b). *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, İstanbul: Timaş Yay.
- KEYMAN Fuat (2006). *Türkiye'de Sivil Toplumun Serüveni İmkânsızlıklar İçinde Bir Vaha*, Ankara: Sivil Toplum Geliştirme Merkezi.
- MARDİN Şerif (2015). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ORTAYLI İlber (2014). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yay.
- Sivil Toplum İzleme Raporu. Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı, http://www.tusev.org.tr/userfiles/files/Izleme_Raporu_2013_2014.pdf
- TOSUN Gülgün Erdoğan (2001). *Demokratikleşme Perspektifinden: Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, Ankara: Alfa Yayınları.

- TUNCEL Gökhan (2011). *Sivil Toplum ve Devlet*, İstanbul: Bilsam Yayınları.
- YÜCEKÖK Ahmet (1998). "Türkiye'de Sivil Toplum Örgütleri Gelişiminin Toplumsal Aşamaları ve Süreci", *Tanzimat'tan Günümüze İstanbul'da STK'lar*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- ZÜCKER Eric Jan (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Tanzimat Dönemi*, İstanbul: İletişim Yay.